

Fehértői Katalin: **Árpád-kori személynévtár (1000–1301)**. Latin címlapja: **Onomasticon Hungaricum: Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)**. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 895 lap.

Ez a mű (a továbbiakban: ÁrpSz.) tartalmazza az 1000–1301 között nyomtatásban megjelent oklevelek egyelemű személynévi adatait a megfelelő latin szövegkörnyezetben, kivéve a hibás olvasatok miatt nyelvészeti szempontból használhatatlan Codex Diplomaticus (1829–1844), valamint a több ezer kéziratos nyelvemlék adatait, amelyeknek feldolgozását a szerző egymaga nem vállalhatta. De a szerző bedolgozta korábbi művének, az Árpád-kori kis személynévtárnak (Nyelvészeti Tanulmányok 25. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983) adatait, amelyek az alábbi öt oklevéltárban találhatók:

- 1) a dömösi prépostság javainak és szolgálonépének összeírása (1138),
- 2) az aradi káptalan birtokainak és szolgálonépének összeírása (1202–1203),
- 3) a tihanyi prépostság javainak, birtokainak és szolgálonépének összeírása (1211),
- 4) a pannonhalmi bencés apátság birtokainak és szolgálonépének összeírása (1237–1240) és
- 5) a Várad Regestrum 1208–1235-ből fennmaradt névanyaga.

A fenti oklevelek 6800 személynevet tartalmaznak.

A személyneveken kívül a szerző felvette az ÁrpSz.-ba azokat a helyneveket és helymegjelöléseket is, amelyeknek előtagja személynév, például *Donkpotoka*, továbbá az olyan bizonyosan személynévi eredetű helyneveket, amelyek korábbiak az ismerteknél, például a Zala megyei Bogota, Bagota a XIV. századból, most 1251-ből: *Bogata*. A személynevekkel együtt a szövegben előfordulnak nemzetségek is.

Az új kiadványt a szerző bevezetője mutatja be (7–14) az adattár feldolgozásának és szerkesztésének alapelveivel. Ezt a fejezetet követi ennek német fordítása (15–24). A forrásjegyzék e fejezet után található (25–9), köztük családi és megyei levéltárak kiadványaival. A kiadványok címe előtt rövidítés áll, és ez fejezi be az egyes levéltári idézeteket, például HÁO (= Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Eger, 1977. Kiadta: K. Látkóczi Erzsébet).

Az ÁrpSz. adatait lemezre dolgozta fel Mayer Gyula. Magyarázata róla: CD-ROM melléklet (30–2), ugyanez németül: 33–5.

Maga a névtári adattár a 39. laptól a 862. lapig terjed, 50 000 névalakból kiválogatva 9500 névcikkben 26 000 írás- és ejtészváltozatot tartalmaz.

Az adattárat három mutató követi:

- nemzetségek (863–4), számuk: 434, névváltozatokkal, például *Opoor* és *Opour*;
- nők (865–6), számuk: 641;
- a tergo névmutató (867–94), 16 416 adattal, az összes regisztrált személynévnek végződés szerinti felsorolása, köztük számos végződés (változat) ugyanazon névhez tartozik.

Az a tergo szótár nélkülözhetetlen az alakrendezésben és etimológiai kutatásban, tudniillik a végződés (egy vagy két szótagú) adott esetben különválasztható a tőtől, ha az rag, képző vagy összetétel utótagja.

Mint az 1983-ban közölt kis személynévtárban, a szerző betűhíven közli az idézett szöveget vagy egy részét, csak az J betűt írja át *s*-sel, a rövidítéseket feloldja, a hosszú ékezetek helyett rövidet alkalmaz.

Ismeretésemben az idézett szövegeket helykímélés céljából csak a névtár lapszámával jelölöm, elhagyván a forrás megnevezését, de idézván annak évszámát. Ha csak címet idézek, a lapszámot is elhagyom, minthogy a nevek ábcérendben megtalálhatók.

A névanyag, ezen belül bizonyos nevek sokféle alak- és írásváltozata, feltehető együvé tartozásuk szerint, számokkal megjelölt oszlopokba vannak csoportosítva. Az írásváltozatok oka egyrészt az úgynevezett kancelláriai helyesírás nem egységesített volta (lásd Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Budapest, 1952), másrészt az írnokok különféle anyanyelve, amely a magyar, német, szláv stb. neveknek hangzás szerinti („fonetikus”) lejegyzését váltotta ki. A névalakok sokféleségének problémáiról Fehértói Katalin már az 1983. évi névtár előszavában (13) és a jelen névtár előszavában (11–3) számot ad. A neveknek rendezett volta igen megkönnyíti további felhasználásukat és általában a történeti névkutatást. Itt van például a mai *László* név egykori változatainak csoportosítása: 1. *Ladislaus*, *Ladislavus*, *Ladislaus*, *Ladisclaus*, *Ladizlaus*, *Ladizlaus*; 2. *Ladeslaus*, *Ladezlaus*; 3. *Latisclaus*, *Latisslaus*, *Latizlaus*; 4. *Landislaus*, Vngarorum rex; 5. rex *Logescelaus*; 6. *Vladislaus*, *Vladizlaus*, *Vladislaus*; cf. *Lasla*, *Ladizlou*, *Vladislau* stb.

A nevek ábcérendjéből mindössze az Y hiányzik, noha az oklevelekben olykor Y-nal kezdődő nevek szintén előfordulnak, például *Ysac* a *Hene* címnevben (377), az *Ypoch* pedig az *Ipoch* címnevben (425). Az *y* és az *i* írásmódja tekintetében nem mutatkozik egyöntetűség, ezért mesterként lett volna külön Y-os címet felállítani.

A női neveket illetően gyakran csak utalás olvasható, például *uxor*, *relicta* stb., de a személynév viselőjének neve sokszor megállapítható a névalakból, például a ma elég divatos *Martina* már akkor feltűnik, például 1220–1550 ... sororem suam *Martinam* (522).

A címnevek rendezésekor az említett *László* változatainál még többféle alakváltozatot kellett csoportosítani a nem is mindig magyar eredetűnek mondható alakokból, például 1. *Petenad*, *Petened*, 2. *Pethenegh*, 3. *Pateneg* stb., továbbá 1. *Petene*, 2. *Petena*, 3. *Pethne*, 4. *Pethune*.

Fehértói Katalin címnévrendezése elismerésre méltó, habár számos esetben csak további kutatások fogják igazolni vagy elvetni a válogatás eredményét, például a *Katapanus/Catapanus/Catpanus* névbokor mellett a tőle különálló *Katpan/Kathapan/Capatan/Kapan* (449–51) bokorét.

Az ÁrpSz. előkészületeiről tartott beszámolójában (VI. nemzetközi magyar nyelvudományi kongresszus. Budapest, 2004. 29–31), a kiadott mű előszavában (10) pedig kifejti a szerző a korai egyelemű személynevek, azaz viselőik nyelvi hovatartozásának problémáit, mégpedig azt, hogy a nevek etimológiai, nyelvi hovatartozása bizonytalan, ha csak nem ismerhető föl vagy könnyen nem látható köznévi eredetük, például *Fekete* (*Feketem*, accusativus). Az oklevelekben pedig ritkán található utalás a nevek viselőinek származására, nyelvi hovatartozására pedig egyáltalán semmi. Ez a helyzet a régészeti ásatások tapasztalataira hasonlít, amikor a leletek (csontok, fegyverek stb.) ritkán vallanak a sírban eltemetett emberek nyelvéről.

A név eredetét, nyelvi jellegét illetően azonban találhatóak azonosítható alakok. Nyilván magyar név a *Farkas*, a forrásokban *Farkas*, *Forcas*, latinosan *Farcaſius* (gyakran a német *Wolf*, *Wolfgang* tükörfordítása), *Serkentő* (*Serkenteu*), *Szamár* (*Zamar*, *Samar*, *Zomar*), *Fekete*, *Vendég* (*Vendeg*, *Vendega*, *Vendug*) stb.

Német eredetű nevek a *Detmar*, de a *Detre*, *Dettre* már magyarosított alakok; *Leonardus*, *Leonhardus*, *Albrecht*, *Leopoldus*, *Lipolt*, *Karolus*, *Carolus*, *Johannes*, *Fridrich*, *Fredricus*, *Rudolph* stb., jórészt latinos alakban.

Szláv nevek: *Mlad*, *Mladen*, *Mladin*, *Mladuta*, *Mylozt*, *Jank*, *Paulyk*, *Rubina* stb.

A latinosított nevek igen gyakoriak. Az említett német eredetű neveken kívül *Felicianus* (prepositus, cantor, iobagio), *Nicolaus*, *Matheus*, *Ambrosius*, *Gregorius* stb. Egyikük-másikuk lehet magyar, német, szláv vagy más nyelvű, latinos vagy visszalatinosított: *Gregorius* < *Gregor*, *Fredricus* < *Friedrich*. Azonkívül nem ritkák a bibliai nevek: *Esau* (comes és cantor), *Iacob* (servus), valamint az arab/török nevek: *Ibrahim* (*Ibrahin*, *Ibrachinus*), sőt *Ibrahin* archidiaconus de Zobuslou 1235-ből és filio *Ibrachini* iobagioni 1263-ból.

A női nevek közül gyakorta nehéz eldönteni, melyik nyelvből kerültek hozzánk (latin, német, francia?): *Katerina* és *Caterina*. *Elyzabeth*, *Iolent*, *Jolenth* stb.

Az Árpád-korban nem lehetett ritka a többnyelvűség a magyarok, az itt élő kisebbségek és a német lovagok, szerzetesek, betelepülők között. Az oklevelekben megnevezett személyek nemzetiségét és nyelvét illetően teljes a bizonytalanság még akkor is, ha a név nyelvi eredete biztos. Névdívatok voltak már abban a korban is; a felkapott nevek elterjedtek a Kárpát-medence népei között a nevek eredetétől függetlenül, például *Ivan* (*Ivanča*, *Hivan*), *Arnoldus*, *Conradus*, *Bot* (*Both*, *Bat*), *Henricus*, *Leonardus*, *Petrus* stb. Ha tehát a névadók, az apa és az anya vagy csak az egyik határozta meg a született gyermek nevét, akkor ha magyarok voltak, válogathattak a korábbi és az újabb magyar nevekben, ezeknek latinos alakjában (főleg műveltebb rétegek között, illetve a papok ösztönzésére), de adhattak német, szláv vagy egyéb nevet a környezetük vagy nyelvismeretük sugalmazására. Hasonlóan dönthettek az itt élő német, szláv vagy más nemzetiségű szülők is. Az ÁrpSz. 301. lapján az alábbi szöveg olvasható: 1211: In predio Colon... servi... *Forcos* cum filiis suis *Ianus*, *Iohannes*; Vdornici de Mortus hii sunt... filius *Forcos*, *Meduel* (*Forcas*, *Medueh*); in villa Supoc vdornicij... f-us *Laurentii*, *Zemdi* cum f-is suis *Forcos*, *Medue* (*Meduc*). E nevek közül a *Farkas* és a *János* magyar, a *Laurentius* latinos, de adhatták magyar vagy német szülők; a *Medve* szláv, de lehet magyar is, hiszen magyar köznévvé vált. Érdekes, hogy a magyar nevű *Farkas*nak az egyik fia *János* (*Ianus*) magyar nevet visel, a másik fia *Johannes*, latin eredetű német nevet. Vajon úgy határoztak a szülők, lévén az anya német, hogy a magyar *János* és német *Johannes* névvel különböztessék meg őket? De hogy a szolgáknak és udvarnokoknak mi volt az anyanyelvük, még e névkülönbségekből sem világlik ki.

Még két példa mutatja, hogy a feltehetően magyar és nem magyar nevek vegyesen éltek egy családon belül (vegyesen magyar és nem magyar nemzetiségűek között?) vagy közösségben: 1199: duos vinitores scilicet *Suchrou* et *Thecam* cum uxore sua *Sceretheu* et duobus filijs *Zumboth* et *Vosud* (698). Tehát a *Suchrou* és *Theca(m)* vincellérek (vinitores) nem magyar nevűek, de az utóbbi felesége *Szerető* magyar nevű (és nyelvű?), két fiúk, *Szombat* (*Zumboth*) és *Vosud* (*Vasod*?) közül az első bizonyosan, a második talán szintén magyar nevű (és nyelvű?).

Bizonytalanság mutatkozik meg a következő példa megítélésében: 1014: *Ungaricus quidam Martinus* nomina ancilla ipsius in coniugium accepta ex ea filios procreavit, quorum nomina hec sunt: *Reginpreht*, *Vuerenpurch*, *Vviginan*, *Hereman*, *Nazo* (522). Tehát magyar apa német szolgálólány feleségének öt német nevű gyermeke?

A nevek és névváltozatok értelmezési nehézségeit kiemeli Fehértói Katalin számos példát sorolva föl azonos alakú német és magyar nevekre: magyar *Tata*, *Tota* – ónémet *Tata*, *Tatta*.

A szerző által bokrosított, azonosított alak- és írásváltozatokon kívül még sokféle névalak található az ÁrpSz. hasábjain, amelyek valamely Kárpát-medencei nép, illetőleg nyelv állományából az eddigi történeti név- és szótárak alapján nem vezethetők le, habár alkalmasint a későbbi kutatások kimutadják őket, például: *Agud/Agod*, *Alustan*, *Barala/Barilla*, *Chehti/Chehuta*, *Dragzin*, *Garabus/Garabsa*, *Iteg/Itek*, *Kolinus/Colinus*, *Heuca/Neuca*, *Kines/Kineh*, *Nene/Neneci/Nenke*, *Vochor/Vochu/Vochun*, *Zeben/Zebeli/Zebena* stb.

A sokféle írás- és alakváltozat, főként a teljesen ismeretlenek, jelentős nehézséget okozott a szerkesztésben és azonosításban. Fehértói Katalin megemlíti a bevezetőben, hogy a *Nana* ~ *Nane* és *Bena* ~ *Bene* alakváltozatok eldöntetlenül hagyták, hogy vajon *Nane* és *Bene* nem latinos végződést (-ae genitivus) takar-e.

A nemzetségnevek kérdésére rátérve feltehető, hogy magyar volt a magyar nemzetségből származó egyén, hacsak nem váltott nyelvet. Mint ismeretes, a nemzetségnevek a *de genere* jelző után állnak. A nemzetségnevek legtöbbször magyar, de voltak idegen nemzetségek, főképp németek és mások is.

Magyar nemzetségnevek példái:

- 1272: domina *Jolonth* uxor *Elekus* de genere *Chanad* (274)
 1274: nobilis vir honestus et magister *Stephanus* filius magistri *Mathey* de genere *Chac* (528)
 1302: *Ladislaus*, *Samuel* et *Dauid* filii comitis *Johannis* filii *Chabanka* de genere *Aba* (478)
 [1241]: 1339/1504: *Scirac*, *Thywodor*, *Isaak*, *Nicolaus*... viri nobiles de genere *Salomonis* (687)

Német eredetű nemzetségnev:

- 1258: *Stephanus* filius *Mohud* de genere *Hunt-Paznan* (394)

Törökös nemzetségnev:

- 1296: comes *Chaba* et magister *Band* frater eiusdem de genere *Oghus* bani (174)

Nemcsak az oklevelekben összeírt személyek nyelvéről nincsen bizonyosságunk, hanem a kikerdező és lajstromozó írnokokéről sem. Köztük többféle nemzetiségű és nyelvű volt. Az időszak első évtizedeiben többségükben németek (papok), az utolsó évtizedekben inkább magyarok. Mind jól tudtak latinul, és a lejegyzett neveknek latinos alakjai részben e tényből erednek, de a magyaros, németes, szlávós stb. névalakok alkothatták a regisztrált nevek alapját, amelyet az írnokok „fonetikusán” próbáltak lejegyezni.

A személynevek viselőinek társadalmi helyzetét csak akkor lehet egyértelműen kimutatni, ha a szöveg utal rá vagy a névből lehet rá következtetni. Vannak főként várjobbágy- és szolganevek, például *Bot* (*Bod*), *Bec* (*Beck*, *Beke*), *Jac* (*Jaka*, *Jako*).

Számos személy társadalmi állását, helyzetét mutatják értelmező jelzői, például *Erne comes* – *Erne iobagio*; még feltűnőbb a *Felicianus* név többféle jelzője, például *Felicianus prepositus*, *Feliciani strigoniensis ecclesie archiepiscopo*, *Felicianus cantor*, *Frater Felicianus*, *qui tunc erat prior*; *Feliciano*, *filio Feliciani*... *iobagionibus dicti castr* [de Wngh] (304–305).

Amint Fehértói Katalin megvilágította az említett előadásában, az ÁrpSz. fontos következtetéseket nyújt – a névtani problémákon túl – a magyar és a szomszédos népek szókincsének etimológiájához. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Budapest 1967–1976, 3. kötet, főszerk. Benkő Loránd, továbbiakban: TESz.) és ennek német nyelvű kiadása szintén Benkő Loránd főszerkesztő irányítása alatt (Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Budapest 1992–1994, 2. kötet, továbbiakban EWUng.) eredetmagyarázatai között számos címszó esetében nincs azonosság, az utóbbi nem egy módosítást, változtatást eszközöl, olykor kérdőjellel látja el a korábbi etimológiai javaslatokat. Gregor Ferenc, az EWUng. egyik ismertetője (MNy. 89 [1993]: 487) erre már tett utalást. A következőkben néhány példát említek ezekre a különbségekre és egyáltalán a kétes vagy téves etimológiai javaslatokra. Előbb azonban általános kritikával illetném a fenti két igen jelentős etimológiai alkotást az ÁrpSz. adatai alapján.

Etimológusaink a múltban általában abból indultak ki, hogy a középkori Kárpát-medencei névanyagban magyar nyelvű közszavak keresendők, ha a nevekből hasonlóságuk alapján kielemezhetők. Ez a vélelmezés szerintem nem helytálló. A közszoói névanyagnak csak az a része magyar, amely sziklaszilárd eredetmagyarázattal bizonyítható. Az említett *Zamar*, *Samar*, *Zomar* (839) nyilvánvalóan a *szamár* közszó előzménye, tehát magyar szó, noha olasz eredetű. A *Sceretheu* (698) nem vitásan a *szertő* Árpád-kori előzménye, vö. TESz. 2,735. De nagyszámú névalaknak mai magyar közszavakkal való azonosítása megalapozatlan vagy legalábbis igen kétes.

A téves eredeztetések egyike a *szó* szavunk első előfordulása: *Zouſa* (TESz. 3: 773) a Váradi Regestrum egyik szövegében: 1213: Pristaldo *Zouſa*. Az ÁrpSz. ezenkívül *Zous*, *Zooch*, *Zouch*, *Zoch*, *Sook* és *Zovsa* alakokat tüntet föl más oklevelekből mint összetartozó személynévváltozatokat. Azonnal felmerül a kérdés, hogy a TESz. köznévi eredetmagyarázata mire alapozza a *Zouſa* név közszoói jelentését: 'szó'. Ha a *-la* (*Zouſa*) és *-sa* (*Zovsa*) összetartozik, a *-sa/-csa* végződés kicsinyítő képzőnek magyarázható, ámde ez az ómagyarban ritka volt köznevekben, de lásd például: *Scimche* 'szem(ecske)', viszont elvont főnevekben mint a *szó* (*szócska*?) nem mutatható ki (napjainkban közönséges). Az ÁrpSz. többi példájában ez a névalak *-ch* mássalhangzóra végződik, tehát *cs* vagy *ç* mássalhangzót képvisel. Ebben az esetben annak lekopásával a magánhangzó-végződés megmagyarázható, vö. *vlach* > *oláh*. De a rokon nyelvi megfelelők a *-ch* végződést nem bizonyítják, vö. vogul észak-nyelvjárás *sāw*. A TESz. eredetmagyarázata a *Zouſa* alakra nem fogadható el, ám a későbbi adatok helyesek, továbbá a finnugor származás kétségtelen.

Ugyancsak kétes, sőt valószínűtlen a *szül* ige első példázata: *szülemér* (TESz. 3: 811). Az EWUng. (2: 1464) szokatlan származéknak tekinti: „*szülemér* ist ein ungewöhnliches Gebilde”. Az ÁrpSz. felsorol *Zelemér*, *Salamar*, *Zalamerius* stb. alakokat (687, 837, 843), ám vajon hogyan tanúsítják ezek a 'szül, születés' jelentést?

A *sunyi* szót a TESz. (3: 617) a *sundi* alakból vezeti le (1138/1329). Az EWUng. e szavunkat csak egy 1794-es adattal példázza, vagyis a *sundi*, *sunyi* magyarázatot elveti, azaz ignorálja. Az ÁrpSz. *Scundi*, *Sundi*, *Sumdi* névalakokat regisztrál (700). Vajon milyen alapon azonosította a TESz. a *Sundi* nevet a *sunyi* közszóval? Hogyan vezette le az *-nd-* szóbelst a későbbi *-ny-* fonémával? A TESz.-ben nem ez az egyetlen eset, amelyben az összevetett szóalakoknak csak az eleje mondható hasonlónak (ha egyáltalán), a végződésük és a belsejük nem, az etimologikus változásra pedig nem ad magyarázatot.

Ilyen rébusz a *szeg*³ 'szöglet' eredetmagyarázata: a TESz. (3: 694) a *Scegze* (1138/1329) névalakból vezeti le. Az ÁrpSz. ezenkívül *Chegze*, *Cegze*, *Chekze* neveket sorol fel. Köztük a *Scegze* áll a legközelebb a mai közszóhoz, de itt is megmagyarázatlan a *-ze* végződés: *-ze* (*-sze*) képző nem volt az ómagyarban, tehát a *szöglet* első felbukkanásaként megadott *Scegze* alakot törölni kell.

Különbösen is furcsa volna, ha nem is teljesen lehetetlen, hogy a 'szög, szöglet' jelentésű személynévből közszó lett volna az ómagyarban. Fehértói Katalin ugyancsak fennakad a *Scegeze* értelmezésén az említett előadásában.

A *részeg* első felbukkanását (1130–1140) a TESz. (3: 393) a *Rescugis*, *Reuceg*, *Rezuge* alakokkal bizonyítja. Az ÁrpSz. a *Rezuge* alakot nem idézi, csak a másik kettőt, ezeken kívül a *Rescud*, *Rescu*, *Rescugis*, *Rese* és *Reisa* neveket mint az előbbiekkal összetartozókat. Ha a *részeg* szó középkori előzményét a *Reuceg* és *Rezuge* dokumentálhatja vagy valószínűsíti, az ÁrpSz. többi adata a TESz. egyeztetésének ellentmond, és a TESz. ebben a szócikkben sem magyarázza meg az *-is* és *-e* végződést, vagyis az eredetmagyarázat a kétesek vagy tévesek közé tartozik.

E recenzió voltaképp az ÁrpSz. bemutatásával foglalkozik, a TESz. etimológiai javaslatainak és egyáltalán a magyar nyelvtörténeti és etimológiai módszertannak kritikájához csupán szemelvényeket mutattam be, de fontosnak tartottam e nem távoli kitérőt, amely egyben az új magyar Árpád-kori személynévtár jelentőségét és felhasználási módjainak egyikét emeli ki.

Az ÁrpSz. nem tartalmazza annak a korszaknak a teljes névtárát. A bevezetőben megemlítettem, hogy a még feldolgozatlan publikációkon kívül több ezer kéziratot oklevél vár kutatásra és rendszerezésre. Ez a feladat pedig egy nagyobb munkacsoport több évtizedes tevékenységét kívánja meg. A magyar nyelv Árpád-kori szókincsének revíziójára csak emellett, sőt ezután kerülhet sor. De akkor még további kutatásokra lesz szükség: az Árpád-kori (és későbbi) személynéveknek a nem magyar, német, szláv stb. nemzetiségek szerinti megrostálására, az eddig csak magyarnak tekintett személynévek nyelvhez kötésére. Ez a munka az illető szaknyelvszerekre és társadalomtörténészekre vár, magyar, német, szláv stb. kutatók együttműködésével.

Az új mű bő adattárát csak szűkösen ismertethetem. Főként arra törekedtem, hogy bemutassam mennyire segíti az Árpád-kor szó- és névkincsének revízióját, ismeretének gazdagítását. A szerzőnek, Fehértói Katalinnak kiemelkedő érdeme, hogy ezt a művet, a magyar nyelv- és társadalomtudományok nélkülözhetetlen forrását létrehozta.

Fodor István